

A. M. НОУР,
канд. пед. наук

Andrij M. Nour,
Ph.D. in Pedagogics

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО СТАНОВИЩА СІМЕЙ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ФОРМУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Abstract. This article presents data on a level of the economic activity of the population and dynamics of an unemployment rate. The tendencies of a registered unemployment rate in urban and rural areas, in the regions, and small Ukrainian cities have been highlighted. According to sociological surveys data the focus team defined the dynamics of welfare self-assessment in Ukrainian families, as well as a series of key issues the population is concerned with, and peculiarities of the families' choice of economic life strategies under conditions of market economy formation.

Становище сім'ї як структурної соціальної одиниці значною мірою відображає загальний стан усього суспільства, всі суперечності й наслідки процесів, які відбуваються в ньому. Тому на нинішньому етапі трансформації українського суспільства дослідження найбільш актуальних проблем сім'ї, особливостей сімейно-родинних стосунків є надзвичайно важливим.

Реформи, що проводилися в Україні протягом останніх 12 років, значною мірою змінили умови життєдіяльності сім'ї в усіх її сферах. Знижується рівень народжуваності (тільки з 2002 р. відмічається деяке підвищення), а отже зменшується кількість населення, змінюються морально-психо-

логічні установки молоді стосовно шлюбу, сім'ї і репродуктивних орієнтацій, погіршується стан здоров'я дітей і дорослих.

Соціально-економічна криза 1990-х та початку 2000-х рр. спричинила суттєве зниження життєвого рівня переважної більшості населення України, зростання безробіття і неповної зайнятості, розшарування суспільства на багатих і бідних, погіршення структури споживання більшості сімей. І найбільш уразливими виявилися родини з наднизьким рівнем середньодушових доходів і витрат, споживання продуктів харчування, сім'ї з дітьми до трьох років, багатодітні сім'ї тощо.

Виходячи з визнаної фахівцями загальної кризи сім'ї в Україні, науковці аналізують соціально-демографічні аспекти життєдіяльності сімей [1], їх соціально-економічне становище [2, с. 59–98], проблеми репродуктивного здоров'я та планування сім'ї [3], особливості впливу соціокультурного та інформаційного середовища на формування молодого особистості [4, с. 51–55], психологічні проблеми членів сім'ї та родинних стосунків [5, с. 80–84; 6], можливості і ефективність реалізації виховного потенціалу української родини [7]. Не применшуючи важливість зазначених вище питань, слід сказати, що в сучасних умовах на перший план виходить проблема матеріального становища сімей в Україні, економічної активності населення, доходів та витрат сімей, особливостей їх пристосування до сучасних соціально-економічних відносин. Саме від економіки родин, рівня життя населення країни значною мірою залежить належне виконання репродуктивної, виховної, рекреаційно-дозвілєвої та соціально-статусної функції сім'ї.

Сучасні дослідження проблеми. Соціально-економічна криза, що розпочалася ще наприкінці 1980-х рр., особливо загострилась та поглибилась після 1990 р. із здобуттям Україною незалежності, призвела до значного погіршення життєвого рівня населення і поглиблення злиденності.

Суттєве зниження життєвого рівня переважної більшості населення України (приблизно 90–95% всього населення) було спричинене та супроводилося передусім такими чинниками, як:

- скорочення ВВП на душу населення, в тому числі кінцевого споживання населення (сімей, домогосподарств);
- поглиблення поляризації суспільства за життєвим рівнем: 5–10% населення живуть краще, ніж за радянських часів, а життєвий рівень більшості населення значно знизився, причому державні структури майже не впливають на цей соціально-політичний процес;
- зниження життєвого рівня населення зумовило значні негативні зміни в структурі витрат сімей. Різко збільшились витрати на харчування при одночасному зменшенні споживання основних продуктів харчування та погіршення структури споживання. Крім того, внаслідок випереджаючого зростання тарифів на житлово-комунальні послуги збільшується питома вага цих видатків у витратах населення;
- зниження частки видатків на непродовольчі товари: одяг, взуття, споживчі електротехнічні та радіотовари, меблі, побутові послуги; багаторазове скорочення обсягів їх придбання;
- значне збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів на присадибних ділянках у сільській місцевості та невеликих містах, а також садово-городніх кооперативах населенням великих міст, де з переважним застосуванням ручної немеханізованої праці вирощуються картопля, овочі, фрукти, розводиться худоба та птиця для власного споживання, часткового продажу та допомоги родичам. Новим, досить масовим соціальним

- явищем 1992–1998-х рр. стало придбання міським населенням старих будинків з присадибними ділянками у сільській місцевості для вирощування на них сільськогосподарських продуктів;
- різке скорочення обсягів житлового будівництва (втричі за 1990–1998 рр.), що також погіршило рівень життя населення. За радянських часів до 2/3 житла, особливо у містах, надавалось населенню фактично безкоштовно, а плата за державне житло та комунальні послуги була дуже низькою і становила 2–3% сукупного доходу сімей;
  - невинне зменшення реального обсягу безкоштовних соціальних послуг держави та підприємств у сфері охорони здоров'я, освіти, відпочинку (субсидовані санаторії, будинки відпочинку, піонерські табори), погіршення роботи громадського пасажирського транспорту;
  - наближення середніх сукупних (грошових та натуральних) доходів сільського населення (а в деякі роки і незначне перевищення) до сукупних доходів мешканців міст. Це є результатом збільшення виробництва сільськогосподарської продукції у сільських сім'ях, яка формує основну частину сукупних доходів (удвічі-втричі перевищують грошові доходи). Одночасно середні грошові доходи на душу населення в містах залишаються значно вищими, ніж у селян;

- зростання безробіття, особливо прихованого і незареєстрованого, вимушене скорочення часу праці на підприємствах внаслідок зменшення обсягів виробництва;
- тривалі (у багатьох випадках багатомісячні) затримки з виплатою заробітної плати, пенсій, стипендій, що загострює соціальне напруження;
- фактична втрата населенням накопичених заощаджень у колишніх ощадних банках, що були знецінені після 1990 р. внаслідок інфляції, а після їх неповної індексації держава виявилася неспроможною сплатити їх. У 1993–1995 рр. кілька мільйонів громадян України вдруге втратили заощадження у трастових компаніях, які зникли, не повернувши вкладникам грошей [4, с. 28–30].

Фахівці аналізують проблему соціально-економічного становища сімей і з точки зору важливої передумови формування та реалізації їх демографічного потенціалу [1, с. 251–282]. В Україні економічна криза розгорталася на тлі масових невиплат зарплатні, пенсій, стипендій, допомог і таке інше. Таким чином, створилася ситуація, коли вкрай збідніле населення стало кредитором, донором бюрократичної держави. Зниження доходів і далі доповнюється постійним „тихим” і „мирним” підвищенням роздрібних цін, зниженням “вартості” робочої сили.

Розрахунки показують, що фактичне безробіття дорослого населення охопило більше 3 млн. осіб економічно активного населення. Темпи

його зростання не зменшуються. Приховане безробіття становить понад 5 млн. осіб [8, с. 197].

У зв'язку із цим на сучасному етапі реформ створення умов для забезпечення повної, продуктивної зайнятості як основного фактора підвищення якості життя населення є основним невідкладним завданням соціально-економічного розвитку України. Гострою залишається й проблема оплати праці в Україні. Рівень заробітної плати не відповідає вартості робочої сили і мало пов'язаний з результатами трудової діяльності. Соціально-економічна криза та пов'язана з нею криза неплатежів у поєднанні зі специфічною поведінкою населення призвели до того, що зайнятість (навіть кваліфікованих працівників) абсолютно не тільки не гарантує добробуту сім'ї, в якій один чи два члени працюють за наймом, але навіть не забезпечує прожиткового мінімуму. Четверта частина домогосподарств, у складі яких немає утриманців, є бідними, а 13,5% – злиденними. Тобто ризик і бідності, і злиденності для цієї категорії домогосподарств істотно не відрізняється від середніх у сукупності [9, с. 119–120].

Поряд із цим, фахівці стверджують [10, с. 147], що основою соціальної стабільності є потужний і численний середній клас – головна складова громадянського суспільства. Як основний платник податків середній клас

формує державний та місцеві бюджети, визначає споживчу поведінку населення і внутрішній ринок країни. Наявність сформованого середнього класу є ознакою демократичної держави з ринковою економікою і розвиненим громадянським суспільством. Зрозуміло, що формування середнього прошарку населення за рівнем доходів та витрат значною мірою залежить від спрямованості та ефективності державної політики, а також від готовності населення включатися у сучасні економічні відносини, бажання та уміння самостійно забезпечувати прийнятний рівень життя.

Завдання дослідження. Визначити зміни в соціально-економічному становищі сімей в умовах трансформації суспільства та формування ринкової економіки, проаналізувати за самооцінкою населення його матеріальне становище та вибір життєвої економічної стратегії.

Матеріали дослідження. Соціально-економічне становище сімей в Україні в умовах становлення суспільства з ринковою економікою значною мірою погіршилося через кризові тенденції у розвитку ринку праці. Насамперед, – це зростання вимушеної незайнятості, погіршення соціального та правового захисту працюючих, низькі темпи реальних структурних змін, поширення нерегламентованих видів економічної діяльності, у тому числі зай-

Таблиця 1

Рівень економічної активності населення України
(у % до загальної чисельності населення)

Роки				
1999	2000	2001	2002	2003
62,3	63,5	62,7	62,6	62,3

За даними Державного комітету статистики України

нятості в тіньовій економіці. Зазначені тенденції визначали моделі економічної поведінки, добробут та соціальне самопочуття української сім'ї.

Ситуація дещо стабілізувалась протягом останніх років, однак ці позитивні зміни є незначними. За період 1999–2003 рр. рівень економічної активності населення мав тенденцію до незначного підвищення, а потім і до зниження (див. табл. 1).

Найбільш загальним показником зміни ситуації на ринку праці є динаміка безробіття. За даними Державного центру зайнятості кількість зареє-

строваних безробітних протягом 1991–1999 рр. зросла з 6,8 тис. осіб до 1003,2 тис. осіб, тобто у 147 разів. Динаміка безробіття у цей період мала стабільну тенденцію до підвищення із різким зростанням у 1992 р. (у 10 разів), у 1995, 1998 та 1999 р. (у 1,5 раза). У 1999 р. 1 003 216 осіб мали статус безробітних, що становило 3,7% економічно активного населення України працездатного віку.

За період 1999–2003 рр. абсолютні показники безробіття в цілому по Україні та серед міського населення мали тенденцію до скорочення. Зокрема,

Таблиця 2

Рівень безробіття серед населення працездатного віку залежно від статі у 2003 р. (за даними Держкомстату України)
(у відсотках до економічно активного населення працездатного віку)

	Рівень зареєстрованого безробіття			Рівень безробіття за методологією МОП		
	Всього	Жінки	Чоловіки	Всього	Жінки	Чоловіки
Україна	4,9	6,4	3,5	9,7	9,6	9,9
Автономна Республіка Крим*	3,9	5,5	2,5	7,2	7,2	7,1
Вінницька	4,3	5,8	3,0	6,4	6,5	6,4
Волинська	5,9	7,1	4,8	13,7	12,4	15,0
Дніпропетровська	4,7	6,4	3,1	8,0	8,5	7,4
Донецька	3,4	5,1	1,9	8,5	9,1	7,9
Житомирська	6,4	8,1	4,7	13,6	12,2	14,9
Закарпатська	6,6	9,6	4,1	7,3	8,8	6,1
Запорізька	4,5	5,9	3,2	10,9	11,9	9,9
Івано-Франківська	6,7	8,7	4,9	12,6	11,6	13,5
Київська	4,7	6,2	3,3	10,4	9,5	11,1
Кіровоградська	6,8	8,7	5,1	10,7	10,6	10,7
Луганська	4,4	6,4	2,5	9,7	9,8	9,6
Львівська	5,4	6,8	4,2	11,4	10,4	12,3
Миколаївська	4,7	6,1	3,5	13,5	12,4	14,4
Одеська	2,9	4,0	2,0	5,7	5,0	6,3
Полтавська	5,7	7,3	4,1	8,8	10,1	7,6
Рівненська	8,9	10,6	7,5	12,6	10,8	14,2
Сумська	5,7	7,7	3,8	13,2	10,6	15,8
Тернопільська	10,0	11,3	8,8	13,6	12,0	15,0
Харківська	4,1	5,5	2,8	10,6	10,1	11,0
Херсонська	8,3	9,9	6,9	12,2	11,7	12,7
Хмельницька	4,6	6,3	3,1	14,1	15,4	13,0
Черкаська	7,2	9,2	5,2	11,9	11,8	11,9
Чернівецька	9,4	11,1	7,8	10,5	9,6	11,3
Чернігівська	5,2	6,6	4,0	11,5	10,5	12,4
м. Київ	0,7	1,1	0,3	5,0	4,8	5,2

* Включаючи м. Севастополь.

кількість перших скоротилась на 639,3 тис. осіб (23,7%), останніх, на 695,1 тис. осіб (30,2%). У цілому загальна динаміка рівня безробіття свідчить про певні позитивні тенденції. Зокрема, названий показник у 2003 р. був на 2,8% нижчим рівня 1999 р. Подібна ситуація спостерігалася і серед різних соціально-демографічних груп економічно активного населення України, і серед більшості індустріальних областей країни (див. табл. 2).

Зниження загального рівня безробіття відбувається, в основному, за рахунок мешканців міст усіх вікових груп. Однак серед сільського населення ситуація характеризується певним погіршенням – загальний показник рівня безробіття у 2003 р. зріс порівняно з 1999 р. на 0,8%. Тому якщо в цілому по Україні у 2003 р. рівень зареєстрованого безробіття становить 4,9% до економічно активного населення працездатного віку, то в таких регіонах, як Тернопільська область, він сягає 10%, Чернівецька – 9,4%, Рівненська – 8,9%, Черкаська – 7,2%, Кіровоградська – 6,8%, Івано-Франківська – 6,7%, Закарпатська – 6,6% та Житомирська – 6,4%. Така тенденція зберігається й у 2004–2005 рр. За попередніми даними Держкомстату України, за станом на 1 січня 2005 р. різниця між рівнями зареєстрованого безробіття окремих областей становить 8–10 разів. Аналіз рівня зареєстрованого безробіття за статтю свідчить, що у 2003 р. безробіття серед жінок майже вдвічі перевищувало безробіття серед чоловіків.

Порівняльний аналіз розподілу домогосподарств за наявністю працюючих осіб у їх складі у 2003–2004 рр. свідчить про певні позитивні тенденції у процесі трансформації зайнятості [11, с. 29; 12, с. 27]. Так, серед усіх домогосподарств за цей період ча-

стка домогосподарств, де є працюючі особи, зросла з 60,5 до 63,5%, у тому числі у великих містах – з 67,6 до 72,0%, у малих містах – з 62,0 до 64,4% та в сільській місцевості – з 49,7 до 51,2%. Такі зміни сприяли тому, що коефіцієнт економічного навантаження на працюючого члена домогосподарства (розраховано як відношення загальної кількості членів домогосподарства до кількості працюючих осіб у його складі) в середньому по країні зменшився з 2,68 до 2,5 раза, у тому числі в міських поселеннях – з 2,39 до 2,21 раза та в сільській місцевості – з 3,56 до 3,39 раза.

За інформацією Державного центру зайнятості, в цілому по країні кількість зареєстрованих безробітних членів сімей протягом останніх п'яти років постійно скорочувалась. На кінець 2003 р., порівняно з попереднім кількістю таких осіб зменшилась на 13 042 чоловік або на 17,8%. Протягом 2004 р. за допомогою служб зайнятості в оплачуваних громадських роботах взяли участь 24,5 тис. членів безробітних сімей, що на 10% більше, ніж у 2003 р. Роздержавлення економіки вимагає проведення відповідних змін у правовому полі трудових відносин, розширення сфери діяльності різноманітних недержавних форм власності. У 2004 р. для започаткування свого діла, для заняття підприємницькою діяльністю центрами зайнятості надано одноразову допомогу по безробіттю 2,6 тис. членів безробітних сімей. Але, незважаючи на позитивні зрушення, ситуація з родинним безробіттям залишається складною і навіть загострюється для сімей, які мешкають у малих містах та в сільській місцевості.

Однією із проблем перехідного періоду є низький рівень заробітної

плати в країні, що суттєво впливає на особливості доходів та витрат сімей. Загальний рівень доходів у країні залишається вкрай низьким, у першу чергу внаслідок низьких стандартів оплати праці, яка поки що не досягла рівня 1993 р. [13, с. 111]. На відміну від реальних наявних доходів, реальна заробітна плата працюючих почала стабільно зростати лише з 2001 р.

За цих умов важливим було дослідити, як населення України оцінює власне матеріальне становище, яка динаміка цієї оцінки, яку життєву економічну стратегію обирає більшість населення в умовах нестабільної економіки, які проблеми турбують українців.

Результати проведеного у 2004 р. Державним інститутом проблем сім'ї та молоді соціологічного дослідження [14] свідчать, що нестабільність економічної ситуації в країні, необхідність пристосування до нових соціально-економічних відносин, розшарування суспільства на багатих і бідних та погіршення рівня життя більшості населення безпосередньо впливають на самооцінку українців. Так, за даними опитування, серед проблем, які найбільш турбують їх, більшість респондентів відзначили зростання цін (76% серед усіх опитаних; 77% – у містах; 73% – у сільській місцевості). Друге та третє місця у переліку гострих для українців проблем серед 24 запропонованих варіантів відповідей посідають високий рівень безробіття та низький рівень заробітної плати (по 62% респондентів). Найбільшою мірою відзначають для себе ризик залишитися без роботи жителі малих міст (66%), далі мешканці сіл (62%), а найменше – населення у великих містах (59%). Зрозуміло, що всі ці питання головним чином залежать від зрушень

у реформуванні економіки та ефективності функціонування соціального ринкового господарства.

Інший блок актуальних для населення України проблем більшою мірою стосується соціально-економічної сфери. 54% населення висловлювали стурбованість з приводу низького рівня медичного обслуговування, причому, як не дивно, жителі міських поселень більш часто згадують цю проблему, ніж населення в сільській місцевості. 53% населення стурбовані проблемою зростання злочинності, й така ж частка опитаних відзначає проблему поширення наркоманії. Остання соціальна проблема більшою мірою турбує жителів міських поселень – 57%, ніж населення у сільській місцевості – 46%. Далі в числі проблем, болючих для населення України, респонденти відзначають поширення епідемії ВІЛ/СНІДу – 50% (жителі міських поселень – 55%, населення у сільській місцевості – 41%) та хабарництво й корупцію в державі – 48%, причому в останньому питанні різниця у відповідях міського і сільського населення становить лише 4%.

Порівняльний аналіз результатів досліджень 2004 р. та даних подібних обстежень, проведених у 1995-му та 1998 рр. [15; 16], свідчить про реальну важливість зазначених вище проблем, насамперед економічних, актуальність яких за останні десять років суттєво не змінилась. Найбільшу стурбованість, як і десять років тому, викликають, перш за все, негативні прояви нестабільності економіки, складності становлення нових соціально-трудомих відносин, лібералізації зайнятості, які мають безпосередній вплив на матеріальне становище населення (безробіття, низький рівень зарплат, підвищення цін, падіння рівня життя). Про-

цеси, що відбуваються в останнє десятиріччя, суттєво впливають на самооцінку респондентами матеріального становища власної сім'ї.

Так, у 2004 р. за оцінкою опитуваними матеріального становища своєї сім'ї за 10-бальною шкалою (1 бал – “повністю не задоволений”, 10 балів – “повністю задоволений”), у групі від 1 до 3 балів виявилось 45% населення, а у групі від 8 до 10 балів – 5%. Необхідно підкреслити, що 16% населення (12% – у великих містах, 14% – у малих містах, 22% – у сільській місцевості) зазначили, що зовсім не задоволені матеріальним становищем своєї сім'ї. Однак, якщо порівнювати з минулими роками, відсоток повністю незадоволених своїм матеріальним становищем значно зменшився – у 1996 р. таку оцінку давала третина опитаних. Респонденти здійснювали не тільки поточну оцінку свого матеріального становища, а й зіставляли його з рівнем попередніх років. Оцінюючи, як змінилося їхнє матеріальне становище проти 1991 р., 67,5% респондентів наприкінці 90-х років (1998) зазначили, що він значно погіршився, і 50% – що він значно погіршився навіть впродовж зазначеного року. Відповідні оцінки, отримані у 2004 р., виглядають більш оптимістично: лише 22% респондентів (67,5% у 1998 р.) зазначили, що порівняно із 1991 р. їхнє матеріальне становище значно погіршилось, 20% – що воно дещо погіршилось, а 22% – що навіть певною мірою покращилось. Крім того, дещо збільшився відсоток тих, хто вважає, що їхнє матеріальне становище значно покращилось порівняно з 1991 р. (9% у 2004 р. проти 3,5% у 1998-му).

Економічні реформи, впровадження ринкової системи відносин потребують активних дій суб'єктів гос-

подарювання, підготовки кваліфікованого кадрового потенціалу, а це пов'язано із формуванням економічної свідомості, становленням відповідної економічної поведінки, ставленням до приватної власності, адекватною адаптацією до ринкової економіки. Дані обстеження свідчать про те, що більшість населення має пасивну життєву позицію та не готова діяти задля того, щоб поліпшити своє становище. 35% респондентів вважають, що існування бідності – це неминучий наслідок сучасного розвитку суспільства, трансформаційних процесів, що відбуваються. Такої думки дотримуються 39% опитаних у великих містах, 36% – у малих містах та 26% – у сільській місцевості. 26% опитаних вважають головною причиною існування бідних людей несправедливе ставлення до них суспільства, причому у сільській місцевості цю причину називають 36% населення. Тобто головною причиною бідності багато хто вважає дію зовнішніх факторів (людей, обставин), що, у свою чергу, є свідченням консервативної та пасивної життєвої позиції. Можна говорити про низьку мотивацію населення до праці та відсутність належної соціальної адаптації в умовах перехідної економіки.

Економіко-психологічна адаптація розглядається як частина соціальної адаптації, що являє собою здатність суб'єкта господарювання пристосовуватися до економічних умов, що динамічно змінюються, і проявляється в бідності чи матеріальному благополуччі, тобто в економічному статусі і якості життя людини, в її очікуваннях і ставленні до економічних реформ, ринку грошей [17]. За результатами досліджень 2004 р. щодо вибору типу соціально-економічних орієнтацій та стратегій виживання,

29% респондентів більше схильні мати невелику, але гарантовану заробітну платню. У сільській місцевості таку відповідь дали 35% респондентів. 38% опитаних бажають мати певний постійний заробіток, але основні гроші заробляти шляхом додаткових підробітків (43% – у великих містах, 39% – у малих містах, 28% – у сільській місцевості). Ризикувати, долати труднощі, аби добре заробити, схильні лише 14% опитаних, але в 1997 р. [18] їх було майже вдвічі менше – 8%, тоді як 55% на той момент обирали для себе найпростішу та найменш ризикову стратегію “мати невелику, але гарантовану зарплату”. Лише 5% респондентів зазначили, що на даний момент вже організували власну справу, 43% не вважають себе здатними до цього, а ще 26% зазначили, що мають бажання, але не мають для цього матеріальних можливостей. За даними моніторингу Інституту соціології НАН України (2004 р.), населення України недостатньо сприймає ринкові перетворення, що відбуваються. За останні 10 років реформ формування відповідного ринкового світогляду не відбулося. Так, частка осіб, які позитивно ставляться до приватного підприємництва, майже не змінилася й у 1994 р. становила 44%, а у 2004 р. – 47%. Зазначене вище вимагає визначення основних мотиваційних детермінант населення на ринку праці, розробки гнучкої системи адаптації населення до сучасної системи господарювання, реформування системи підготовки кадрів з метою поліпшення якості людського потенціалу країни.

Таким чином, результати проведених соціологічних опитувань свідчать, що більшість населення на даному етапі, як і в попередні роки, не задоволена своїм матеріальним станови-

щем, трудовими доходами та якістю життя. Незважаючи на це, мало хто реально готовий вжити якихось радикальних заходів задля того, щоб покращити ситуацію. Населення не готове до включення в підприємницьку діяльність через низьку економічну активність та відсутність необхідної професійної підготовки. Займаючи досить пасивну життєву позицію, люди не вважають себе здатними щось змінити і часто вбачають головну причину збідніння населення в дії зовнішніх факторів. Але, слід зазначити, що на сьогодні все-таки простежуються певні позитивні зрушення. Так, відповіді респондентів свідчать, що в цілому у 2004 р. населення більш позитивно оцінює своє матеріальне становище, ніж наприкінці 90-х років минулого століття, а життєва економічна стратегія дещо змінилась у бік більшої активності. Трансформація економіки і перехід до ринкової системи відносин змушує людей, сім'ї, соціальні групи змінювати економічну поведінку і спосіб життя. Але на сьогодні, з різних причин, зміни в економічній поведінці населення, пристосування до нової економічної ситуації відбуваються дуже повільно.

Подальші дослідження у цьому напрямі мають визначити зміни у ринковій мотивації поведінки економічних суб'єктів, ставленні населення до підприємницької діяльності та відкриття власної справи в умовах ринкового господарювання; проаналізувати особливості вибору типу соціально-економічних орієнтацій окремих категорій сімей залежно від рівня освіти їх членів, типу поселення та регіону; оцінити вплив особистісного та інституціонального аспектів економічної культури на економічну поведінку населення.

1. Демографічна криза в Україні. Проблеми дослідження, витоки, складові, напрями протидії / НАН України. Ін-т економіки НАН України; за ред. В. Стешенко. — К., 2001. — 560 с.
2. Економічне становище сімей // Про становище сімей в Україні: Державна доповідь за підсумками 2000 року. — К.: ВД "Шкільний світ", 2001. — С. 59–98.
3. Жилка Н., Іркіна Т., Стешенко В. Стан репродуктивного здоров'я в Україні : Медико-демограф. огляд. — К.: 2001. — 65 с.
4. Про становище сімей в Україні (довідь). — К.: НВФ "Студцентр", 1999. — С. 51–55.
5. Яблонська Т. М. Актуальні проблеми досліджень сучасної сім'ї в Україні // Український соціум. — 2004. — № 2 (4). — С. 80–84.
6. Максимова Н. Ю., Мільотина К. Л. Соціально-психологічні аспекти проблеми насильства : Навч.-метод. посіб. — К., 2003. — 343 с.
7. Виховний потенціал сім'ї в сучасних умовах: тематична Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2001 року. — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2002. — 144 с.
8. Україна у цифрах у 1999 році. Короткий стат. довід. — К.: Держкомстат, 2000. — С. 197.
9. Онікієнко В. В. Зайнятість та якість життя населення // Український соціум. — 2002. — № 1. — С. 111–121.
10. Лібанова Е. М. Соціальна стратифікація українського суспільства: спроба статистичного визначення та вимірювання // Український соціум. — № 1 (2), 2003. — С. 146–163.
11. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2004 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, проведеного в листопаді 2003 р.) // Стат. бюл. Держкомстату України. — 85 с.
12. Соціально-демографічні характеристики домогосподарств України у 2005 році (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств, проведеного в листопаді 2004 р.) // Стат. бюл. Держкомстату України. — 92 с.
13. Сім'я в умовах становлення незалежної України (1991–2003 роки): Державна доповідь про становище сімей в Україні за підсумками 2003 року. — К.: Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді, 2004. — 254 с.
14. "Моніторинг громадської думки: травень 2004 р.". Опитування проводилося в травні 2004 р. в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Всього опитано 2038 респондентів віком від 18 років і старше. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,33–2,21 відсотка.
15. "Опитування "Ваша думка". Проводилося Центром „Соціальний моніторинг” у березні 1995 р. Усього опитано 1703 респонденти віком від 15 до 28 років у всіх областях України, АР Крим та м. Києві. Вибіркова сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,5–2,4 відсотка.
16. Опитування „Ваша думка” проводилося в жовтні 1998 р. Українським інститутом соціальних досліджень та Центром „Соціальний моніторинг”. Усього опитано 1991 респондент віком від 15 до 28 років у всіх областях України, АР Крим та м. Києві. Вибіркова сукупність репрезентативна за основними соціально-демографічними ознаками. Стандартні відхилення при достовірних 95 відсотках і співвідношенні змінних від 0,1 : 0,9 до 0,5 : 0,5 становлять 1,3–2,2 відсотка.
17. Андреева И. В. Экономическая психология. Социокультурный подход. — Питер, 2000. — 511с.
18. Опитування „Становище населення на ринку праці: соціологічний вимір”. Проводилося у травні 1997 р. Українським інститутом соціальних досліджень на замовлення Державного центру зайнятості в усіх областях України, АР Крим та м. Києві. Розмір реалізованої вибіркової сукупності становив 4758 респондентів.

Подано до редакції 02.09.2005 р.